

Лариса Четверікова

Львівський національний університет імені Івана Франка

ПРОБЛЕМА ІНСТИТУАЛІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ ЯК ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

© Четверікова Л., 2012

Досліджено суть та проблеми інституалізації соціального капіталу як необхідної передумови становлення громадянського суспільства. Розглянуто стан та перспективи розвитку соціального капіталу в Україні.

Ключові слова: громадянське суспільство, соціальний капітал, довіра, мережі громадської активності.

Larysa Chetverikova

THE PROBLEM OF INSTITUTIONALIZATION OF SOCIAL CAPITAL AS A CONDITION PRECEDENT TO DEVELOPMENT OF CIVIL SOCIETY IN UKRAINE

The article briefly outlines the essence and problems of institutionalization of social capital as a condition precedent to development of civil society and examines the state and prospects of development of social capital in Ukraine.

Key words: civil society, social capital, trust, public activity networks.

Потужні, інколи суперечливі процеси суспільної трансформації у країнах пострадянського простору, детерміновані передусім різкою зміною ціннісно-нормативних орієнтирів: кожна з новоутворених держав визначається з векторами свого майбутнього розвитку. Зокрема, особливого значення у контексті розвитку Української держави набуває звернення до західноєвропейської соціокультурної традиції взаємовідносин держави і суспільства. Йдеться про такий феномен західної цивілізації, як громадянське суспільство. Для пострадянської України, яка внаслідок історичних перипетій, а також недостатнього професіоналізму її політичної еліти опинилася на периферії європейської цивілізації, звернення до такої європейської практики є дуже актуальним і нагальним. До того ж в системі ключових детермінант становлення громадянського суспільства не останнє місце належить неформальним інституціям. Зокрема, відомий економіст, нобелівський лауреат Д. Норт наголошував на значній ролі неформальних інституцій у процесі функціонування системи [6]. Неформальні інституції, що ґрунтуються на основі культурних цінностей і традицій та поступово виникають у процесі соціальної взаємодії, великою мірою визначають моделі поведінки у суспільстві. Тож можемо наголошувати на значній ролі соціального капіталу у формуванні громадянського суспільства, зокрема і в Україні.

Слід зазначити, що актуальність цієї проблематики зумовила підвищений інтерес до неї як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. Зокрема, аналізу концептуальних засад соціального капіталу присвячені праці П. Бурдьє, Р. Інглєгарта, Дж. Колмана, Р. Патнема, Ф. Фукуями. Взаємозв'язок довіри і соціального капіталу досліджували Г. Андрущенко, Т. Неделчева. Проблемам та перспективам розвитку соціального капіталу в Україні приділяють увагу у своїх наукових пошуках С. Сивуха, О. Шуба.

Мета роботи – проаналізувати процес інституалізації соціального капіталу як важливого чинника і, зрештою, індикатора становлення громадянського суспільства в Україні.

Сьогодні категорія “громадянське суспільство” є достатньо дослідженою як в західній політичній думці, так і у вітчизняній. І це є виправданим, оскільки формування громадянського суспільства як суспільного інституту, що забезпечує функцію соціального регулювання інститутів влади, є надзвичайно актуальним для українського соціуму.

Так, на думку І. Добропас, громадянське суспільство – це результат специфічного історичного розвитку, генетично пов’язаного з європейською культурою [2, с. 122]. Вихідними умовами були наявність ринкових відносин і повільних процесів розвитку демократії. Е. Геллнер у праці “Умови свободи: громадянське суспільство та його суперники” зазначає, що те, що ми називаємо громадянським суспільством, з’явилося на світ як продукт діяльності особливого типу особистості “модулярної людини” (“modular man”), яка поєднувала індивідуалізм з різними формами солідарності та взаємодопомоги й входила (не органічно, а коли їй того хотілося) до різноманітних добровільних асоціацій, що плекали дух кооперації та взаємодопомоги індивідуалістично налаштованої, автономної, суверенної людини [3, с. 22]. Як вважає Д. Маклін, концепція громадянського суспільства є виявом нового розуміння свободи: не як свободи вибору і здобуття, а як розбудови солідарних відносин між вільними індивідами. А звідси учений робить висновок, що відчуття належності до громади (sense of community) є центральною ознакою громадянського суспільства [5, с. 10–20]. Більшість дослідників сходяться на тому, що громадянське суспільство можна визначити як підсистему соціальної сфери суспільного життя, що характеризується розвинутою мережею добровільних асоціацій, в якій домінують громадянські цінності та спілкування на засадах довіри й толерантності. Отже, одним із важливих у системі принципів громадянського суспільства є виражена соціальна спрямованість, наявність великого багажу так званого “соціального капіталу”.

Взагалі термін “соціальний капітал” вперше використав Л.Д. Ханіфан у 1916 р., обґрунтовуючи необхідність виховання доброї волі, симпатії один до одного і уміння налагоджувати соціальні відносини серед людей, що “утворюють соціальну одиницю”. Та лишень у другій половині ХХ ст. термін соціальний капітал посідає гідне місце у науковому дискурсі. Зокрема, Д. Джекобс використовує його стосовно міського життя і добросусідства. П. Бурдье визнає соціальний капітал як ресурси, що ґрунтуються на родинних відносинах і відносинах в групі членства. Але найбільшого поширення поняття “соціальний капітал” набуло завдяки Дж. Коулмену та Р. Патнему. Зокрема, Дж. Коулмен визначав соціальний капітал як потенціал взаємної довіри і взаємодопомоги, що формується в міжособистісних відносинах: зобов’язання і очікування, інформаційні канали і соціальні норми [4, с. 122 – 126].

Відповідно до цього виділяють два рівні функціонування соціального капіталу: по-перше, це структурний (суспільні інститути, мережі, асоціації та правила, що визначають їхнє існування), і по-друге, когнітивний (довіра, відносини, цінності та способи поведінки).

На важливості існування розвинутої мережі недержавних інститутів наголошував ще А. де Токвіль. У праці “Демократія в Америці” А. де Токвіль ґрунтовно проаналізував громадянське суспільство Америки, а отже, вважається найавторитетнішим теоретиком цього питання. Відображаючи соціальні умови, які витворили “демократію в Америці”, Токвіль надавав великого значення схильності американців до створення громадських і політичних організацій. Він вважав, що американці будь-якого віку й всіх соціальних груп завжди створюють асоціації. Вони беруть участь не лише в комерційних та промислових асоціаціях, а й у тисячах інших – релігійних, моральних, серйозних, несерйозних, дуже загальних і дуже обмежених, надзвичайно великих та дуже малих [9, с. 513–514]. Звідси А. де Токвіль зробив висновок, що найдемократичнішою країною є та, у якій народ досяг найвищої досконалості в колективному задоволенні загальних потреб і застосовує цю нову технологію для якомога більшої кількості завдань.

Отже, громадські асоціації є надзвичайно важливими суспільними інститутами, оскільки вони сприяють внутрішньому “вихованню” своїх членів та мають зовнішній вплив на широкий загал,

шляхом продукування та інституалізації системи норм, які, за визначенням Д. Норта, сприяють формуванню моделей поведінки у суспільстві.

Асоціації виховують у своїх членів почуття співпраці, солідарності та громадянського патріотизму (або, інакше кажучи, відповідальності). Якщо люди, об'єднані у спільну асоціацію, належать до різних соціальних груп з різною метою, в результаті групової взаємодії та взаємовпливів вони стають набагато поміркованішими [14, с. 10–11]. До того ж, як зазначає Р. Патнам, не має потреби, щоб головна мета асоціації була політичною: участь у хороших товариствах або клубах нагляду за птахами може привчити до самодисципліни й прищепити любов до радощів успішної співпраці [7, с. 113]. Його погляди збігаються з позицією Н. Розенблум; на її думку, головним є не тип асоціацій і не їх відповідність вимогам лібералізму, а організаційна багатоманітність, відкритість, змінюваність членства, практика вільних переходів членів однієї організації в іншу [8, с. 24].

Отже, можна зробити висновок, що асоціації, незалежно від їх призначення та спрямованості, відіграють надзвичайно важливу роль у суспільному житті – вони виховують членів громадянського суспільства, а відповідно й формують і саме громадянське суспільство. Через такі асоціації виникають почуття довіри між людьми, почуття безпеки: людина згідна прийти на допомогу, оскільки впевнена, що за потреби, вона так само її отримає.

Інституції громадянського суспільства репрезентують горизонтальну взаємодію, що є джерелом соціального капіталу, на противагу так званому негативному соціальному капіталу, що є результатом вертикальної взаємодії. Соціальний капітал характеризує ті особливості соціальної організації – довіра, норми та мережа громадської активності, – що підвищують ефективність суспільства. Дж. Коулмен вважає, що добровільну співпрацю легше підтримувати у тій спільноті, яка має значні накопичення соціального капіталу у вигляді норм взаємності та мережі громадської активності. Соціальний капітал, як і інші види капіталу, є продуктивним. Він дає можливість досягти певної мети, якої не можна досягти за його відсутності. Особливого значення тут набуває інститут довіри. Скажімо, група людей, що виявляють довіру один до одного і доводять, що їм можна довіряти, буде здатна ефективніше працювати, ніж така сама група людей, якій бракує довіри [13, с. 300–321]. Крім того, соціальний капітал, як і будь-який інший капітал, має здатність накопичуватись в процесі його використання: соціальні зв'язки сприяють поширенню довіри. Умовно це можна зобразити схемою: *я довіряю вам (тому, що) – я довіряю їй, а вона (запевняє що) довіряє вам*.

А. Гіршман назвав довіру “моральними ресурсами”, тобто ресурсами, які під час використання не зменшуються, а наростають; і навпаки, без ужитку ці ресурси зникають. Таку саму аналогію можна провести й щодо соціальних норм і зв'язків, які збільшуються під час використання та зменшуються без ужитку. Отже, складниками соціального капіталу можна вважати довіру, соціальні зв'язки та соціальні норми, які формуються й напрацьовуються у “цнотливому” суспільстві та руйнуються у “порочному”. Слушно зауважив Р. Патнам, що особливістю соціального капіталу є те, що він становить суспільне добро, в той час, як звичайний капітал є приватним добром [7, с. 207].

Довіра є одним із найважливіших чинників зростання добробуту суспільства, оскільки фактично кожна комерційна угода несе в собі елемент довіри, особливо довготермінова угода [12, с. 337]. Довіра сприяє співпраці: чим вищий рівень довіри у суспільстві, тим вища ймовірність співпраці. А співпраця часто буває потрібна між законодавчою та виконавчою владами (для стабільності у суспільстві), між робітниками та менеджерами (для зростання економічної ефективності), між політичними партіями, урядом і приватними організаціями тощо. Згідно з висновками Р. Патнема, сформульованими у праці “Творення демократії: Традиції громадянської активності в сучасній Італії”, у громадянсько свідомих регіонах Італії соціальна довіра була основним інгредієнтом поведінки, що підтримувала динамізм економіки та ефективність уряду [7, с. 190].

Отже, довіра є одним із важливих елементів соціального капіталу, і як зазначив Г. Андрущенко, це не просто набір чинних у суспільстві інститутів, це “клей”, що утримує їх разом [1, с. 9].

Заслугою мережі громадянської активності (громадянського суспільства) можна вважати [7, с. 212]:

- мережі громадської активності ставлять під загрозу майбутні прибутки “порушника” будь-якої конкретної угоди, оскільки сьогоднішня корисливість ставить під ризик вигоди, які він сподівається одержати від усіх інших угод, у яких він бере участь або буде брати;
- члени мереж громадської активності утверджують норми прийнятної поведінки та обмінюються своїми взаємними сподіваннями у багатьох підтверджувальних взаємодіях;
- мережі громадської активності полегшують зв'язок та поліпшують надходження інформації про надійність тих чи інших індивідів. За допомогою мережі громадської активності інформація про репутацію передається і вдосконалюється, і як наслідок, маємо вищу взаємну довіру і пліднішу співпрацю;
- мережі громадської активності є відображенням минулих успіхів у співпраці, які можуть бути моделлю майбутньої співпраці.

Соціальний капітал, як і будь-які інші види капіталу, піддаються кількісному вимірюванню. Зокрема, Р. Патнем для вимірювання соціального капіталу запропонував індивідуалістський підхід, який передбачає такі індикатори: інтенсивність і сила контактів, членство в суспільних об'єднаннях, електоральна активність, наявність близьких неформальних зв'язків, дотримання норм взаємності, відчуття безпеки, довіра до сусідів і соціальних інститутів. Індивідуалістський підхід до вимірювання рівня соціального капіталу у суспільстві застосовується і Всесвітнім банком.

Тож одним із критеріїв розвитку громадянського суспільства у тій чи іншій спільноті є наявність значного багажу соціального капіталу.

Щодо особливостей формування соціального капіталу в Україні, то можна відмітити неоднозначність ситуації. З одного боку, тривалий період “шокової терапії”, недотримання правових норм, призвели до істотного падіння рівня довіри громадян до держави. Але це не означає, що люди автоматично намагаються вирішити свої проблеми в інститутах недержавного характеру, на кшталт громадських організацій, асоціацій, профспілок чи політичних партій. Відсутність взаємної довіри, солідарності, звички до співпраці та взаємодопомоги визначає низький рівень соціального капіталу. Якщо у розвинених демократіях “модулярна людина” Геллнера як член громадянського суспільства перебуває у відносинах, що ґрунтуються на довірі та солідарності, то для українського суспільства відносини такого роду обмежені тісним колом, що формується швидше на зв'язках вертикального типу. У цьому аспекті можна говорити про накопичення швидше негативного соціального капіталу, який сприяє поширенню корупційних схем та подальшому зростанню соціальної поляризації в суспільстві. На думку О. Шуби, найважчими соціальними наслідками цього є посилення дезінтеграції у суспільстві, яке зумовлює агресію і нестабільність, активізацію масової девіантної поведінки, що проявляється переважно серед молоді, зростання потенціалу протестної поведінки, розрив соціальної тканини і відчуження населення у вигляді озлоблення та аномії [11, с. 145].

За соціологічними дослідженнями, більше 80 % українців не зараховують себе до жодної суспільної організації. Це один з найнижчих показників у Європі. Тривалий період примусової громадської активності призвів до стійкого абсентеїзму, несприйняття суспільних інститутів, сформувавши стереотип “маленької людини”. В Україні майже не має довіри до інститутів, які формують і акумулюють соціальний капітал. Фактично, з одного боку, є певне суспільне усвідомлення того, що соціально-політичні проблеми необхідно вирішувати шляхом підвищення ініціативи громадян, та з іншого, – не має здатності і уміння до цього.

Українській спільноті належить опанувати нові форми прояву соціальної активності, нові способи солідарності колективних дій, сприяти розвиткові інституту довіри.

Зокрема, відомий американський філософ, політичний економіст і письменник Ф. Фукуяма визначив такі джерела формування соціального капіталу [10]: по-перше, держава покликана утримувати громадський сектор, по-друге, джерело соціального капіталу – мережі громадської активності, які в Україні сьогодні знаходяться у стадії становлення, по-третє, сім'я, сусіди та

близькі друзі. Та проблема тут полягає у тому, що, по-перше, для України, як і для більшості розвинених держав світу, характерна нуклеарна сім'я, а по-друге, сім'я сьогодні важко долає побутові проблеми, оскільки майже третина населення нашої держави перебуває за межею бідності, що спричиняє відчуження між членами сім'ї, між родичами та сусідами.

Проблема становлення громадянського суспільства в Україні стає ключовою. В умовах кардинальної зміни ціннісно-нормативної матриці у напрямі засвоєння західних цінностей індивідуалізму постає нагальна необхідність їх збалансування соціальними нормами довіри та солідарності, які формують соціальний капітал суспільства.

Щодо перспектив інституалізації соціального капіталу в Україні, то сьогодні можна констатувати низький рівень громадської активності, низький рівень довіри та високий рівень відчуження в українському соціумі. У цьому аспекті можна говорити про наявність так званого негативного соціального капіталу, який навряд чи сприятиме соціальній стабільності та соціальній безпеці.

Отже, необхідне відродження традицій самоорганізації, подальша активізація процесу формування мереж громадської активності, які забезпечать співпрацю між людьми і сприятимуть формуванню почуття довіри та безпеки. В іншому випадку виникає загроза подальшої поляризації суспільства, посилення протистояння між багатими та бідними верствами населення і врешті-решт пригальмовування процесу розвитку громадянського суспільства в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрущенко Г. І. Характер та особливості взаємозв'язку довіри і соціального капіталу / Г.І. Андрущенко // *Український соціум*. – 2010. – № 2. – С. 7–12.
2. Добропас І. Громадянське суспільство у культурно-історичному контексті / І. Добропас // *Громадянське суспільство як здійснення свободи: центрально-східноєвропейський досвід* / за ред. А. Карася. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 1999. – С. 121–130.
3. Колодій А. Концепція громадянського суспільства: проблема узгодженості теоретичних підходів та емпіричних моделей / А. Колодій // *Громадянське суспільство як здійснення свободи: центрально-східноєвропейський досвід* / за ред. А. Карася. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 1999. – С. 21–38.
4. Коулман Дж. Капітал соціальний і людський / Дж. Коулман // *Общественные науки и современность*. – 2001. – № 3. – С. 122–139.
5. Маклін Дж. Громадянське суспільство: свобода у новому тисячолітті / Дж. Маклін // *Громадянське суспільство як здійснення свободи: центрально-східноєвропейський досвід* / за ред. А. Карася. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 1999. – С. 10–20.
6. Норт Д. Інститути, процеси і функціонування економіки / Д. Норт. – М.: Почала, 1997. – 190 с. – Режим доступу: <http://www.financepro.ru/economy/7564-d.-nort.-instituty-institucionalnye-izmeneniya-i.html>.
7. Патнам Роберт Д. Творення демократії: Традиції громадянської активності в сучасній Італії / Р.Д. Патнам, Р. Леонарді, Р.І. Нанетті; пер. з англ. В. Ющенко. – К.: Основи, 2001. – 302 с.
8. Розенблюм Ненсі Л. Громадянські суспільства: лібералізм і моральні впливи плюралізму / Н.Л. Розенблюм // *І*. – 2001. – Ч. 21. – С. 6–29.
9. Токвіль де А. Про демократію в Америці / А. де Токвіль; пер. з фр. Г. Пилипчука та М. Москаленка. – К.: Видавничий дім "Всесвіт", 1999. – 590 с.
10. Фукуяма Ф. Наше постчеловеческе будуще: последствия биотехнологической революции / Ф. Фукуяма. – М.: АСТ, Люкс, 2004. – 352 с. – Режим доступу: <http://www.alleng.ru/d/polit/ro1022.htm>.
11. Шуба О. Проблеми соціальної нерівності в Україні в контексті соціальної безпеки / О. Шуба // *Політичний менеджмент*. – 2010. – № 5. – С. 143–146.
12. Arrow Kenneth J. "Gifts and Exchanges" / K. J. Arrow // *Philosophy and Public Affairs*. – 1972. – Vol. 1. – 343 p.
13. Coleman James S. *Foundations of Social Theory* / J.S. Coleman. – Cambridge: Mass.: Belknap of Harvard University Press, 1990. – 993 p.
14. Lijphart Arend. *Democracy in Plural Societies* / A. Lijphart. – New Haven: Yale University Press, 1977. – 248 p.